

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН АКАДЕМИК Ж. АЛЫШБАЕВ АТЫНДАГЫ
ЭКОНОМИКА ИНСТИТУТУ Б.Н.ЕЛЬЦИН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ-
РОССИЯ СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ
БИШКЕК КАРЖЫ-ЭКОНОМИКАЛЫК АКАДЕМИЯСЫ**

Д.08.15.520 Диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда

УДК: 332.012.2(575.2)(043.3)

Башкурт Мустафа

**ТҮРК ТИЛДҮҮ МАМЛЕКЕТТЕРДИН
СОЦИАЛДЫК - ЭКОНОМИКАЛЫК КЫЗМАТТАШТЫГЫН
ЫЛДАМДАТУУ ЖОЛДОРУ
(Кыргыз Республикасынын материалдарынын негизинде)**

08.00.01 — экономикалык теория

Экономикалык илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2017

Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер Академиясынын академик Д.А.Алышбаев атындагы Экономика Институтунда аткарылды.

Илимий жетекчиси: экономика илимдеринин доктору, профессор
Идинов Кубанычбек Идинович

Расмий оппоненттер: экономика илимдеринин доктору, профессор
Көчөрбаева Айнура Анатольевна

экономика илимдеринин кандидаты
Байсова Кундуз Таштанбековна

Жетектөөчү мекеме: М.Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетинин Экономикалык теория жана дүйнөлүк экономика кафедрасы.
Дареги: 720033, Бишкек шаары, Тоголок Молдо көчөсү, 58.

Диссертация 2017-жылдын 25-октябрында, саат 16.00дө экономика илимдеринин докторлук (кандидаттык) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертацияларды коргоо боюнча КР УИАнын акад. Ж.Алышбаев атындагы Экономика институтуна, Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетине жана Бишкек каржы-экономикалык академиясына караштуу түзүлгөн Д.08.15.520 Диссертациялык кеңештин жыйынында корголот, дареги: 720071, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Чүй пр. 265а, диссертациялык зал (1-кабат).

Диссертациялык иш менен КР УИАнын борбордук илимий китепканасынан - дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй пр. 265а жана диссертациялык кеңештин www.ienaskr.org сайтынан таанышып чыгууга болот.

Автореферат 2017-жылдын 25-сентябрында таркатылды.

**Д.08.15.520 Диссертациялык кеңешинин
окумуштуу катчысы, экономика
илимдеринин доктору, профессор**

Савина С.Е.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Дүйнөлүк экономиканын ааламдашуу шартында ар бир этникалык шериктештердин идентификациялоо процесстери күчөөдө. Ошондуктан түрк тилдүү мамлекеттердин социалдык-экономикалык жана маданий байланыштарынын өнүгүүсүн күчөтүү зарылдыгы жаралууда.

Акыркы мезгилде дүйнөдө 200 миллиондон ашык түрк тилдүү адамдар автономиялык жана эгемендүү мамлекеттик аймактарда жашашат. Алардын ичинен алты өлкө Бириккен Улуттар Уюмунун толук кандуу мүчөлөрү болуп саналат.

Бирок алардын социалдык-экономикалык кызматташуусу учурдагы ааламдык дэңгээлдеги экономиканын талаптарына жооп бербейт. Глобалдашуу шартында түрк тилдүү элдердин жана ишкерлердин өз ара экономикалык байланыштары анчалык өнүгө албай, эгемендүү түрк тилдүү мамлекеттердин экономикалык өсүшүнө олуттуу таасир көрсөтпөй жатат. Андан тышкары, Түркия Республикасынын түрк тилдүү мамлекеттерге берип жаткан жардамы алар күткөн жыйынтыктарга жете албай кыйналууда.

Натыйжада, түрк дүйнөсү жалпы глобалдашып бараткан башка өнүккөн өлкөлөрдөн артта калууда. Демек азыркы учурда, түрк тилдүү калктардын жана мамлекеттердин башкы максаты өз ара экономикалык-социалдык байланыштарды ылдамдатуу болуп саналат. Бул актуалдуу маселелер бүгүнкү күнгө чейин атайын илимий изилдөөлөргө алына элек. Чындыгында, бир нече диссертациялар Түркия менен жаңы жаралган эгемендүү түрк тилдүү мамлекеттердин ортосундагы эл-аралык мамилелердин өнүгүүсү боюнча гана жакталган. Тилекке каршы, бул илимий изилдөөлөрдө келечектеги түрк тилдүү калктардын экономикалык жана социалдык байланыштарынын өнүгүүсүнүн негизги багыттары атайын изилдөөгө алынбай келет.

Кыргызстан жана Түркия ортосундагы экономикалык мамилелердин өнүгүү аспектиери туурасында окумуштуулар Абдыров Т.Ш., Аттокурова, Аюпов А.Н., Койчуев Т.К., Көчөрбаева А.А., Мусаева Дж.А., Савина С.Е. жана башкалардын эмгектеринде чагылдырылган. Айрым жоболор түрк илимпозу Чевик С. тарабынан иликтенген.

Ошого карабастан, аталган эмгектерде түрк тилдүү мамлекеттердин ааламдаштыруу шартында социалдык-экономикалык ынтымакташтыгы комплекстүү илимий изилдөөгө алынган эмес. Ушуга байланыштуу бул диссертациялык изилдөө актуалдуу жана бүгүнкү күндүн талабына ылайыктуу.

Диссертациялык теманын илимий жактан изилденүүчү негизги иштер менен байланышы. Түрк тилдүү мамлекеттердин социалдык-экономикалык кызматташтыгынын көйгөйлөрү Кыргыз Республикасынын Президентинин демилгеси менен 2013-2017-жылдар мезгилине карата иштелип чыккан жана 2013-жылы Улуттук Кенешинен кабыл алынган

«Стратегия-17» менен тыгыз байланышкан. Андан тышкары, азыр даярдалып жаткан Кыргызстандын «Стратегия - 40», анын ичинде «Таза коом» концепциясынын талаптарына дагы ылайык келет. Мындан сырткары, Кыргыз Республикасынын билим жана илим министрлигинин «Дүйнөлүк кризистер жана Кыргызстандын экономикасына алардын таасири» (2008-2010-ж.ж.), «Кыргызстанды инновациялык жол менен өнүгүүгө буруунун көйгөйлөрү» (2011-2012-ж.ж.), «Кыргызстандын экономикалык көз каранды эместигин камсыздоонун көйгөйлөрү» (2013–2014-ж.ж.) аттуу мамлекеттик долбоорлордун иш жүзүнө ашуусуна автор түздөн-түз салым кошкон.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык изилдөөнүн максаты ааламдашуу шартында түрк тилдүү мамлекеттердин социалдык-экономикалык кызматташтыгын ылдамдатуунун негизги багыттарын иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн максатына ылайык, диссертацияда төмөнкү маселелер коюлган:

- илимий негизде ааламдашуу шартында түрк тилдүү мамлекеттердин социалдык-экономикалык байланыштарын ылдамдатуу зарылдыгын тактоо;
- үчүнчү миңжылдыктын башталышында түрк тилдүү калктардын социалдык-экономикалык интеграциясын иликтөө;
- түрк тилдүү калктардын жаңы экономикалык шарттагы карым-катнаштарынын натыйжалуулугун аныктоо;
- түрк тилдүү мамлекеттердин социалдык-экономикалык кызматташтыгынын негизги багыттарын эң жакынкы келечекке белгилөө;
- түрк дүйнөсүндөгү мамлекеттик органдарга эл-аралык саясий, экономикалык, социалдык жана маданияттык катнаштарын жакшыртуу боюнча натыйжалуу сунуштарды киргизүү.

Изилдөөнүн илимий жаңычылдыгы:

- ааламдашуу шартындагы түрк тилдүү мамлекеттердин кызматташтыгынын мыйзам ченемдүүлүктөрү жана өзгөчөлүктөрү ачылды;
- түрк дүйнөсүнүн мамлекет-аралык байланыштарды максималдуу саясий, экономикалык, социалдык жана маданияттык натыйжалуулугуна жетүүнүн негизги багыттары аныкталды;
- дүйнөлүк экономикада жана жалпы адамзаттык цивилизациясында түрк тилдүү мамлекеттердин буга чейин колдонулбаган мүмкүнчүлүктөр айкындалды;
- түрк тилдүү мамлекеттердин өз-ара кызматташуусун тездетүү үчүн атайын инвестициялык фонддорду түзүү мүмкүнчүлүктөрү каралды;
- түрк тилдүү мамлекеттердин улуттук экономикалык бирдей деңгээлге өстүрүү үчүн керектүү иш-чаралардын системасы аныкталды.

Илимий изилдөөнүн практикалык мааниси - жалпы адамзат цивилизациясынын мындан аркы өнүгүүсүнө түрк цивилизациясынын кошкон салымын күчөтүү, глобалдашып бараткан дүйнөлүк экономикада түрк дүйнөсүнүн татыктуу ордун табуу жана өркүндөтүү, түрк тилдүү мамлекеттеринин эл-аралык карым-катнаштарында “атаандаштык” деген түшүнүктү “кызматташтыкка” айландыруу, этникалык бир тууган элдер бири-бирине жардамдашуу ыкмалары менен экономикалык тез өсүшкө, социалдык теңчилдикке, келерки муундарга жакшы жашоо шарттарына илимий жол көрсөтүү болуп эсептелет.

Диссертациялык иштин тыянактарын жана корутундуларын түрк тилдүү өлкөлөрдүн мамлекеттик органдары менен ишкерлер коомдору, автономдуу түзүмдөр эл-аралык катнаштарды жаңы натыйжалуу башкаруунун принциптерин иштеп чыгууда пайдаланса болот. Сунушталган системалык түрүндөгү түрк тилдүү мамлекеттердин муниципалитеттерин жана аймактарын башкаруу модели “акниеттик башкаруунун” принциптерине негизделген жана түрк тилдүү калктардын мамлекет-аралык кызматташтыктын стратегиясын иштеп чыгууда колдонууга жарайт.

Алынган илимий жыйынтыктардын экономикалык мааниси. Диссертацияда иштелип чыккан натыйжалар жана сунуштар түрк тилдүү мамлекеттердин Өкмөттөрү тарабынан эл аралык кызматташуусунда муниципалдык, ишкердик уюмдардын, технопарктердин жана эркин экономикалык аймактардын өнүгүү стратегияларын иштеп чыгуу процессине жардам бере алат.

Диссертацияда иштелип чыккан илимий-практикалык сунуштар түрк тилдүү мамлекеттердин өкмөттөрүндө мамлекет-аралык карым-катнаштын стратегияларын жана келечегинде эркин экономикалык аймактарды, технопарктерди, мамлекеттер аралык муниципалдык жана бизнес уюмдарды түзүүдө колдонууга толук татыктуу.

Коргоого алып чыгуучу диссертациянын негизги жоболору:

- системага салынган жана жыйынтыкталган жоболор ааламдашуу шартында түрк тилдүү мамлекеттердин тыгыз социалдык-экономикалык кызматташуусунун зарылдыгы;
- түрк тилдүү мамлекеттерде биргелешкен бизнестин өнүгүүсүн жана анын дүйнөлүк рыногунда атаандаштыгын жогорулатуу үчүн ачылган жаңы эркин экономикалык аймактардын натыйжалуулугу;
- жаңы эгемендүү мамлекеттердин эл-аралык кызматташтыгы үчүн кошмо ишканаларды жана аймактык рынокторду пайда кылган түрк дүйнөсүндөгү муниципалитеттердин уюмунун ишкердигин өркүндөтүү;
- эл-аралык кызматташтыкты чындоо максатында иштелип чыккан түрк тилдүү мамлекеттердин муниципалитеттер жана аймактар уюмунун алгачкы модели;
- эл-аралык кызматташтык тажрыйбаны чет-өлкөлүк инвестицияларды тартууга, бир тууган мамлекеттерде экспорт-импорт катнаштарды жакшыртуу максатында колдонуусу сунушталган конкреттүү чаралар.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Автор ааламдашуу шартында түрк тилдүү мамлекеттердин эл-аралык кызматташуусунун калыптануусун теоретикалык жана практикалык негизде жалпылаган. Түрк ишкерлер ассоциациясынын мүчөсү болгон фирмалардын бир тобунун Кыргызстанда өндүрүш жана бизнес ачылышына себеп болгон. Алардын ичинде, Сокулук районунда самын чыгарган «Деташ» заводу, «Ата» кондитердик заводу, Бишкек шаарындагы «Кока-Кола» суусундук чыгаруучу заводу жана Бишкекте, Таласта, Жалал-Абадда «Элдик нан» нан-завод жана цехтерин ТИКА менен биригип, Түрк дүйнөсү мэриялар Биримдиги тарабынан уюштурулган илимий-өндүрүштүк объектилердин курулуштарына автор түздөн-түз катышкан.

«Демир Банктын» Кыргызстандын аймактарында филиалдарын ачып жана «Демир Банк» менен кыргыз-түрк курулуш фирмалардын кредиттик системасын ишке киргизген.

Стамбул – Ош, Анкара – Бишкек, Жалал-Абад – Мерсин, Талас – Кайсери шаарларынын, Талас району, Талас – Деңизли шаарынын Тавас району, Ноокат району – Алашехир шаары жана башка түрк дүйнөсүнүн бир тууган шаарлардын жана аймактардын түзүлүшүнө көмөк көрсөтүп, алардын өз-ара эл-аралык социалдык жана экономикалык байланыштарын күчөткөн.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробациясы. Түрк тилдүү мамлекеттерде уюштурулган форумдарда, эларалык илимий, саясий, бизнес, экономикалык, философиялык жана социологиялык конференцияларда жана симпозиумдарда, эл аралык жана мамлекеттер аралык отурумдарда, тегерек столдордо жана эл аралык семинарларда диссертациянын негизги жоболору жана сунуштары талкууланган. Ал жыйындардын ичинен: «ЕАЭБ өлкөлөрүнүн экономикалык өнүгүшү» (Бишкек ш., Ж.Алышбаев атындагы ЭИ, УИА КР, 2016) эл аралык илимий-практикалык конференциясы, «Качкындардын жана мигранттардын глобалдуу көйгөйү» эл аралык симпозиуму (Түркия илимдер академиясы (TUBA) жана Азия коомдук илимдер академиясынын ассоциациясы (AASSA), 2016), эларалык EXPO 2017 көргөзмөсүнө арналган (Астана ш., Л.Н.Гумилев атындагы ЕНУ) «Казахстан ХХІ кылымда: көңүлдүн борборунда» эл аралык илимий-практикалык конференциясы, «Кыргызстандын муниципалдык кыймылы жана шаарлардын кызыкчылыгы» «Урбан форум-2017» деген ат менен өткөн форум (Бишкек ш.) ж.б. айта кетсе болот.

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарын чыгарууда көрсөтүлгөн толуктугу. Изилдөөнүн негизги жоболору 8 илимий макалада көлөмү 6,2 б.т. болуп басылып чыккан. Алардын ичинен үчөө чет өлкөлөрдө жарыяланган.

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү. Диссертациялык иш кириш сөз, үч бөлүм, корутундудан туруп, 146 колдонулган адабиятты камтыйт. Диссертация 175 компьютердик бетте жазылган, ага 2 сүрөт жана 8 таблица киргизилген.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу негизделген, изилденүү даражасы ачылган, максаты жана милдеттери багытталган, объекти, предмети, маалымат базасы жана изилдөө ыкмалары, илимий жаңычылдыгы, изилдөөнүн теориялык жана практикалык мааниси аныкталган, диссертациялык иштин көлөмү жана структурасы чагылдырылган.

Биринчи бөлүм «Түрк тилдүү мамлекеттеринин эл-аралык кызматташтыгын изилдөөнүн теория-методологиялык негиздери» деп аталат. Анда түрк тилдүү элдердин социалдык-экономикалык өз ара байланыштарынын концептуалдык негиздери каралган. Ошондой эле түрк тилдүү мамлекеттердин социалдык-өнөктөштүгүнүн жол картасы изилделген.

Бүгүнкү күндө дүйнө жүзүндө жашаган адамдардын жашоосу, ой жүгүртүүсү бири-бирине жасаган мамилеси өзгөрүүдө. Өзгөчө, Европа менен Азияда, Африка жана Латын Америкасында баалуулуктар өзгөрүп, адамзаттын жашоосунда чоң бурулуштар болгону жалпыбызга маалым. Ал түгүл, АКШ мамлекеттеринде да азыркы президентин (2016-ж.) шайлоо процессинде социологдор, политологдор, экономисттер эч күтпөгөн саясий өзгөрүүлөр болуп кетти. Анын натыйжасында, XXI кылымга чейин бизде жана чет өлкөдө миндеген жылдардан бери түзүлүп келген дүйнөлүк чарба менен эл аралык экономикалык байланыштар көйгөйүнө тиешелүү жоболор жана стереотиптер түп тамырынан өзгөрүп жатат.

Акыркы жылдары мезгилдин талабына ылайык бүткүл дүйнөлүк жана этникалык интеграция пайда болуп, ага жараша капитал, өндүрүш жана эмгек дагы интеграцияланып жатат. Бул процесстин өзгөчөлүгү, ал адегенде Европада пайда болуп, Европа Биримдиги (ЕБ) түзүлүп, андан кийин Евразиялык Экономикалык Биримдик (ЕАЭБ) пайда болду. Ошондой эле Шанхай Кызматташтык Уюму (ШКУ) өнүгүп-өсүп, анын идеясына акыркы жылдары жаңы өлкөлөр (Индия, Пакистан, Афганистан жана Түркия) кызыгып, дүйнөнүн Чыгыш региондоруна кеңири тарай баштады. Өзгөчө жол менен БРИКС да жанданып келатат. Азиялык жана Тынч Океан тегерегиндеги мамлекеттердин экономикалык кызматташуу союзу (2017-ж., Пекин) Улуу Жибек Жолун кайрадан заманбап программасын «Бир кемер – бир жол» аттуу долбоор менен иштөөгө киргизди.

Ушундай саясий-экономикалык абалда, түрк тилдүү элдер каалайбы же жокпу боордоштук кызматташуу жолдорун изденүүнү тездетүүгө аргасыз болууда. Бул жерде сөз, келечекте жаңы өз-ара боордоштук мамилелерин түзүү жөнүндө болуп жатат.

Кыргызстан 2015-жылы, Орусия, Казакстан, Беларусь, Армения түзгөн Бажы Биримдигине киргендиги бир жагынан жакшы. Бирок, ошол эле учурда Европадагы бай өнүгүү тарыхына ээ болуп, ЕБнын эң кедей өлкөсүнө айланган Грециядай болбос үчүн, көп багыттуу экономикалык саясат жүргүзүүгө аргасыз.

Ўзбекистан ЖККУдан (ОДКБ) чыгып, «ортоңку» курсту карманууну каалоодо. Түркмөнстан болсо өзүнүн газына таянып, жаңы шериктештерди Европа, Кытай жана Жакынкы Чыгыштан издеп келет. Ал эми Азербайжан адаттагыдай эле, «ортодо» болуп, бирок, барган сайын Түркияга жакындодо.

Ушундай учурда боордош түрк өлкөлөрдүн ар түрдүүчө кызматташуусунун экономикалык негизин эмне түзөт? - деген суроо пайда болот. Албетте, эмгектин заманбап эл аралык бөлүштүрүлүшү жана чарба турмушунун интернационалдашуусу. Себеби, эмгектин эл аралык бөлүштүрүлүшү, бүткүл планета масштабында жемиштүү экономикалык байланыштарды түзүүнүн өбөлгөсү катары каралып, коомдук эмгектин аймактык бөлүштүрүлүшүн өнүктүрүүнүн маанилүү тепкичи болуп эсептелинет. Ал өзүнчө өлкөнүн өндүрүшүн экономикалык жактан пайдалуу кылып адистешүүгө таянып, өлкөлөр ортосунда өндүрүш натыйжалары менен өз ара алмашып турууга алып барат. Түрк элдеринин экономикалык кызматташтыгын өнүктүрүүдө бул мыйзам ченемдүүлүктөн эч жакка чыга албайбыз.

Эмгектин эл аралык бөлүштүрүлүшүнүн кыймылдаткыч күчү катары суроо-талап менен сунуш жана нарк мыйзамдары кызмат кылат. Ар кандай экономикалык шартта нарк, өндүрүш каражаттары, эмгек акы жана кошумча нарк чыгымдарынан түзүлгөндүгүнө байланыштуу дүйнөлүк рыноктогу баардык товарлар кайдан келгендигине карабастан экономиканын интернационалдашуусуна шарт түзөт. Мындай абалда бир тууган элдердин экономикалык жактан бири-бирине жардамдашып, жеңилдетилген бизнес жүргүзүүсү талапка ылайык.

Азыркы учурда эмгектин эл аралык бөлүштүрүлүшүнүн таасири алдында дүйнөлүк чарбанын сырткы экономикалык чөйрөсү татаал инфраструктурага ээ болуп, өзүнүн ичине эл аралык сооданы, өндүрүштүн эл аралык адистешүүсү менен кооперациясын, илимий-техникалык кызматташууну, ишканаларды биргелешип куруп, чогуу иштетүүнү, эл аралык деңгээлде чарбачылык кылган уюмдарды, ар түрдүү кызмат көрсөтүүлөрдү жана көптөгөн башка нерселерди камтыйт.

Теорияда ар дайым өндүрүштүн эффективдүүлүгүн жогорулатуу фактору катары сырткы экономикалык байланышка өзгөчө маани берилип келсе да, практикада авторитардык ой жүгүртүү үстөмдүк кылып келип, импорт, жетишпеген товарларды алуу, тартыш экономиканын «жылчыгын» бүтөө, ал эми экспорт болсо валютаны иштеп табууга керектүү каражат катары каралып келген.

Албетте, мында түрк тилдүү мамлекеттерге сырткы экономикалык комплексин түп-тамыры менен өзгөртүп, өз-ара «боордош» рынок мамилелерине, б.а. бири-бирине жардам жана жеңилдик берген базар экономикалык катнаштарга өтүү системасына реалдуу кадам жасоо зарыл. Ошондуктан, түрк тилдүү мамлекеттердин ачык экономикага өтүшү, өндүрүш жана товар алмашуудагы атаандаштыкка демилге берип,

инновациялык жол менен улуттук экономикаларды тез темптер менен өнүктүрүүнүн олуттуу факторуна айланышы абзел. Түрк тилиндеги элдердин жана мамлекеттердин ичинде, «атаандаштык» деген түшүнүктү «өз-ара кызматташууга» айландыруу – башкы максат.

Кыргызстандын экономикасынын ачык болуу деңгээлинин жогорулашы, ишканаларга сырткы рынокко эркин чыгуу укугун берүүнү гана эмес, ошондой эле товарлардын өлкөгө келиши үчүн ички рынокту акырындык менен ачууну да талап кылган. Бирок, глобалдык каатчылыкка дуушар болгон азыркы экономиканын шартында, кыргыз ишканаларынын негизги массасынын атаандашуу жөндөмдүүлүгүнүн төмөн болушу жана өнөр жай продукцияларын алып келүүгө карата импорт чектөөлөрүнүн алынып салынышы, атамекендик өнөр жайга, анын ичинде келечекте экспортко багытталуучу анын айрым тармактарына колдоо көрсөтүүгө багытталган саясат акырындык менен ишке ашырылышы шарт.

«Стратегия–2017де» белгиленгендей, Кыргызстанда «2011-ж. экономиканын ачыктыгын мүнөздөгөн көрсөткүч (товарлардын сырткы жүгүртүлүшүнүн ИДПга карата катнашы) ИДПга карата 105%ды түзгөн. Кыргыз Республикасынын сырткы экономикалык байланыштардан жогорку деңгээлде көз каранды болушу, биринчи ирээтте ички рыноктун анча сыйымдуу эместиги, чийки зат менен инвестициялык товарлардын тартыштыгы аркылуу түшүндүрүлөт»¹. Мындай шарт Кыргызстанга түрк тилдүү мамлекеттер системасына эл аралык кооперациялануу зарылдыгын баяндайт.

Демек, түрк тилдүү өлкөлөрдүн товар өндүрүчүүлөрүнүн күч-аракетин бириктирмейинче, дүйнөлүк базарда өз орундарын табуу өтө кыйын болоорун эске алышыбыз зарыл.

Бул илимий изилдөөлөр көрсөткөндөй, түрк тилдүү мамлекеттердин кооперативтик байланыштарын жөнгө салууда үч ыкманы колдонсо болот.

1. *Биргелешип кабыл алган программаларды ишке ашыруу.* Биринчи ыкманын маңызы макулдашуунун бир тарабы, б.а. заказ берүүчү экинчи жагына, б.а. аткаруучуга алдын ала макулдашылган шартка ылайык белгилүү бир ишти аткарууга тапшырма беришине байланыштуу.
2. *Макулдашуу ирээтинде адистешүү.* Экинчи ыкманын маңызы ушундайча макулдашкан катышуучулардын өндүрүштүк программаларын чектөөгө байланыштуу. Мындай учурда макулдашкан тараптар өндүрүштүн кайталанышын жана натыйжа катары дүйнөлүк рынокто өз ара атаандашууну жок кылууга же азайтууга аракеттенишет.
3. *Биргелешкен ишканаларды түзүү.* Кооперативтик иш-аракеттин бул ыкмасы, бүткүл дүйнөдөгүдөй эле Кыргызстанда да кеңири тарап жатат. Анын маңызы өз ара макулдашылган максаттарга жетишүү үчүн

¹ 2013- 2017-жылга чейин Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы. – Бишкек, 2013. - 261-б.

бирдиктүү уюштуруучулук форма алдында бир нече катышуучунун капиталын бириктирип интеграцияланган кооперацияны түзүүгө байланыштуу.

Келечекте Кыргызстандын жана башка түрк тилдүү мамлекеттердин адамзаттын глобалдуу көйгөйлөрүн чечүүгө активдүү катышуусу шарт. Бул учурда айлана чөйрөнү коргоо, же дүйнөлүк чарбаны турукташтыруу жөнүндө сөз болобу, айтор сырткы глобалдуу көйгөйлөрдүн таасирин эске алуу өтө маанилүү. Аларды чечүү ишин бирөөнүкү эмес, ар бир түрк мамлекети өзүнүкү катары көрүүсү абзел.

Биздин көз карашыбызда, түрк тилдүү мамлекеттердин социалдык-экономикалык өнөктөштүгүнүн биринчи башаты - бул бирдиктүү эл аралык жумуш базарын түзүү болуп саналат. Анткени, бир тууган өлкөлөрдүн жумуш ресурстарынын өз ара мамилелерин мамлекет тарабынан визасыз кирип чыгуусун камсыз кылуу менен ишке ашырса болот. Жумушчу күчтөрдүн импорту да, экспорту да талашсыз артыкчылыка ээ экенин эске алуубуз өтө зарыл.

Эмгек ресурстарын импорттоо, кабыл алуучу мамлекеттердин көп тармактарына таасирин тийгизет. Төмөн эмгек чыгымдары атаандаштыктын өсүшүнө алып келет. Жогорку деңгээлдеги адистердин келүүсү, адистерди окутууга кетүүчү каражаттарды үнөмдөөгө мүмкүнчүлүк берет. Ушул ыкманын негизинде, өткөн XX кылымдын 60-жылдарында эле АКШ, Канада, Улуу Британия өлкөлөрү билим берүү тармагында 46 млн. доллар үнөмдөшкөн.

Бирок, экспортчу-мамлекеттер ээ болуучу жогоруда айтылган артыкчылыктар, аларга дүйнөлүк жумуш рыногуна чыгууга түрткү берет. Бул Кыргызстанга да тиешелүү. Айрыкча, жумушсуздук коркунучтуу деңгээлге жеткенде. 2015-жылы расмий каттоодон өткөн жумушсуздардын саны 56 миң адам болгон. Демек, активдүү чаралар көрүлүшү зарыл. Негизги жумушчу күч экспортчу-мамлекеттердин топтогон тажрыйбасын талдап чыгуу абзел. Анын негизинде эмгек миграциясынын өнүгүсүнүн ылайыктуу үлгүсүн жана дүйнө экономикасынын тенденциясын эске алуу менен, анын азыркы талаптарына туура келүүчү мамлекеттик саясат иштеп чыгуу керек. Алгач, эмгек миграциясына укуктук жактан камсыздоо көрсөтүлүшү жакшы. Түрк тилдүү мамлекеттердин миграциялык саясатына өз убагында өзгөртүүлөрдү киргизип, байланыштарды жөнгө салып, өкмөттөр аралык келишимдерди бекитүү максатка ылайык.

Түрк тилдүү мамлекеттердин кызматташуусунун арасында эл аралык машине жана жабдуулар соодасы саясаттын экинчи түрү болуп саналат.

Азыркы инновациялык илимий-техникалык революция - дүйнөлүк техника жана технология рыногунун өнүгүсүнө өзгөчө шарт коёт. Ошону менен бирге төмөнкү тенденция байкалат.

Кыргызстандын эл аралык технология алмашуусуна жана технология рыногунда чыгуунун жалгыз бир жолу – Совет маалында түзүлгөн илимий-техникалык потенциалды активдүү колдонуу мүмкүнчүлүгү. Ошондой эле

ЕАЭБ менен Түркиядагы жаңы технопарктарды түзүү тажрыйбасын кеңири колдонуу зарыл. Жанындагы кошуна Кытай элинин инновациялык моделдерин ийгиликтүү пайдаланса болот. Ушул жолду колдонуу менен гана дүйнөлүк базар менен алакалашуу, илим изилдөө структурасын кайра куруу, базар экономикасын заманбап тартипке келтирүү мүмкүнчүлүгүн алабыз. Мына ушунда гана Кыргызстандын дүйнөлүк техника жана технология базарына кирүүсүнүн биринчи өзгөчөлүгү камтылат.

Алгач, кыргызстандыктар үчүн дүйнөлүк базардагы технология өткөрүү ыкмаларын үйрөнүшү абзел. Технология өткөрүү ар кандай ыкмалар жана ар кандай жолдор менен ишке ашат. Ал коммерциялык жана коммерциялык эмес негиздерде өткөрүлөт. Эл аралык, мамлекет ичинде жана фирма ичинде өткөрүүлөр болушу мүмкүн. Кыргызстан дүйнөлүк ссудалык капитал базарында эки бирдиктүү маселени чечүүсү зарыл. Биринчиси - Кыргызстандын экономикасын өнүктүрүү үчүн мындан ары да эл аралык кредиттерди тартуу. Экинчиси - аларды убагында пайызы менен кайтаруу үчүн эффективдүү колдонуу өтө керек. Антпесе, Кыргыз Республикасы көптөгөн үчүнчү мамлекеттердин жагдайына түшүп калуусу мүмкүн. Андай мамлекеттер өткөн кылымдын 70-80-жылдары берилген ссудаларды туура эмес колдонуп коюп, эл аралык каржы борборлорунун алдында көптөгөн карыздарга батып калды. Кыргызстан эгемендүү болгондон бери өткөн жылдардын тажрыйбасы көрсөткөндөй, бул каражаттарды колдонуу натыйжалуу болгон эмес. Бюджеттик ссудаларды колдонуу тегерегинде борбордук жана жергиликтүү органдардын ортосунда туура эмес атаандаштык жүрүп жатат. Келечекте бул кырдаалдын кайталануусун алдын алыш керек.

Экинчи бөлүм «Түрк тилдүү мамлекеттердин социалдык-экономикалык кызматташтыгынын азыркы дэңгээли жана аны ылдамдатуунун потенциалдык мүмкүнчүлүктөрү» деп аталган. Мында түрк тилдүү мамлекеттеринин социалдык-экономикалык интеграциясынын абалын аныктоосу (диагностика) жана алардын дүйнөлүк тейлөө кызматынын базарына чыгуу мүмкүнчүлүктөрү каралды.

Кыргызстан 1991-жылы 31-августта легендарлуу парламентте өзүн эгемендүүбүз деп жарыялаганда, Кыргыз Республикасын эгемендүү деп алгачкы өлкөлөрдөн болуп Түркия Республикасы тааныган. Андан кийин бардык түрк тилдүү мамлекеттер: Азербайжан, Казахстан, Өзбекстан, Түркмөнстан эгемендүү болуп таанылды.

Борбор Азиянын жаңы эгемендүүлүк алган мамлекеттеринин эли ошол кезде төмөндөгүдөй болчу. Бул жөнүндө профессор Т.К.Койчуев "Дүйнө экономикасы жана постсоветтик Орто Азия" деген китебинде жакшы жазган.

Берилген таблицада көрүнгөндөй, элдин өсүү темптери түрк тилдүү мамлекеттерде жетиштүү эле жогору. Бирок, эгемендүүлүктүн башында, Борбор Азиянын мамлекеттеринде, өзгөчө Казакстандан көбү сыртка жер оодарып кетти. Эң көбү орус тилдүү элдер. Ошондуктан, 1990-2005-жылдарында Казакстан эли 1,22 млн. кишиге болжолдуу кыскарды. Бирок,

Орто Азиянын башка түрк тилдүү мамлекеттеринде, элдин табигый өсүмү жеткиликтүү эле бийик.

Мунун баары жаңы адам ресурстарын калыптандыруу үчүн негиз болуп кызмат кылат. Бирок, Казакстандын орточо номиналдуу айлык эмгек акысы 2015-жылы 510 евро түзсө; Азербайджан – 409, Кыргызстанда болгону–186 евро берилүүдө. Демек, жаңы эгемендүү болгон түрк тилдүү өлкөлөрдүн коомдук жашоосун жакшыртуу жана бири-бирине жакындаштыруу үчүн жаңы коомдук-экономикалык кызматташтыкты өздөштүрүү зарыл. Бул маселени чечүү үчүн Түркия Республикасынын ролу зор. Ал дүйнө жүзү боюнча ИДПга карата алганда, 16-орунду ээлейт. Демек, дүйнөдөгү глобалдашууга катышкан өнүккөн 20 өлкөнүн ичине кирет. Ошондуктан, Түркиянын жаңы түрк тилиндеги мамлекеттерге жардам берүүсү бир туугандык экономикалык интеграциянын башкы милдети болуп саналат. Бул регионалдашуунун экономикалык шарты.

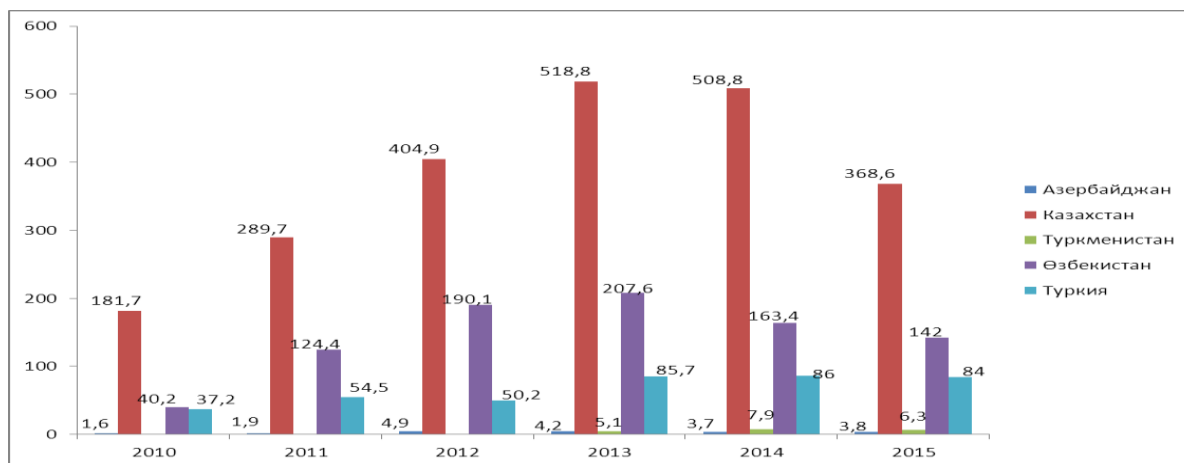
Таблица 1 – Түрк дүйнөсүндө Борбор Азиянын жаңы эгемендүү мамлекеттерде жашаган элдин динамикасы (млн. киши)¹

	Өлкөлөр	1960	1970	1980	1990	2000	2005	2015
1	Казахстан	9,76	13,00	14,82	16,30	14,90	15,1	17,5
2	Кыргызстан	2,13	2,93	3,58	4,36	4,87	5,2	6,0
3	Түркмөнстан	1,56	2,16	2,83	3,62	5,20	5,4 [*]
4	Өзбекстан	8,40	11,76	15,75	20,23	24,49	26,2	31,3

Булагы: <http://countrysmeters.info/ru/Turkmenistan/>; <http://www.cisstat.com/>

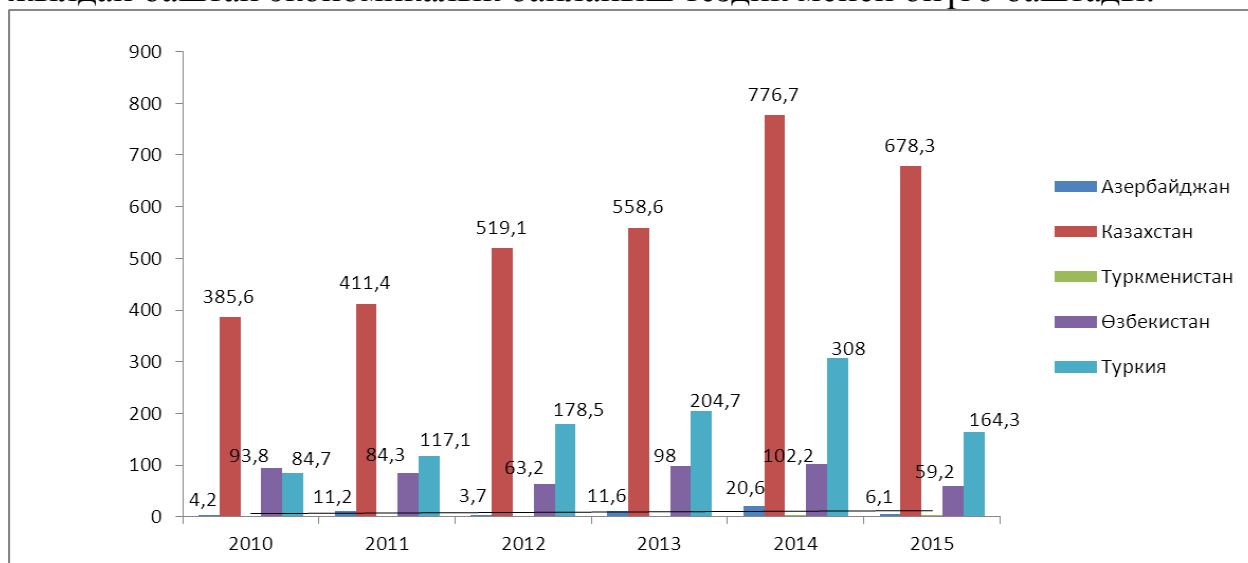
Азыр Кыргызстан жарым жартылай импорттун арты менен жашайт. Учурда импорттун экспорт менен жабылуусу 20 пайызды түзөт. Кыргызстандын өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн катарына 2015-жылы араң кошулган. Бул Бүткүл Дүйнөлүк Банк менен Эл аралык Валюта Фондусунун эсеби боюнча. Демек, алдыда аябай көп иштөө керек. Ал үчүн эң негизгиси саясий туруктуулукту сактоо зарыл.

Түрк тилдүү мамлекеттердин арасында Кыргызстан эң активдүү сооданы Казакстан менен жүргүзөт. Бул толугу менен табигый көрүнүш. Анткени, Казакстан эң жакын кошуна болуп эсептелет. Ошондой эле негизги өзүнүн өнүмүн Кыргызстан экспортко Казакстанга жөнөтөт. 2016-жылы анын көлөмү 600 млн доллардан ашкан. Кыргызстандын түрк тилдүү мамлекеттер менен тышкы соодасынын деңгээли (млн. долл.) Кыргызстан статистика комитетинен алынган төмөндөгү диаграммаларда көрсөтүлгөн (1-жана 2-сүрөттөр).

1-сүр. Кыргызстандын түрк тилдүү мамлекеттер менен экспорту, млн. долл.

Кыргызстандын түрк тилдүү мамлекеттери менен сырткы соодасынын көлөмү боюнча экинчи орунда Өзбекстан турат. Ал дагы Кыргызстандын түштүктөгү эң жакын кошунасы. Кыргызстандын Өзбекстанга 2016-жылы жөнөткөн экспорттун көлөмү 200 млн долларга теңелди, же болбосо 2010-жылга салыштырсак, 5 эсеге көбүрөөк. Мындай абал, апрель революциясына (2010-ж.) жана июнь айындагы (2010-ж.) этникалык трагедияга байланыштуу. Кантсе да, ошондон кийин, 2015-жылы эки мамлекеттин ортосундагы соода-сатык азайган. 2015-жылы экспорттун көлөмү 2012-жылга салыштырганда, 142,0 миң долларга чейин азайып кетти. Өткөн 2016-жылдан баштап экономикалык байланыш тездик менен өнүгө баштады.

2-сүр. - Кыргызстанга түрк тилдүү мамлекеттерден келген импорту, млн. долл.

Үчүнчү орунда, Кыргызстан менен соода өнөктөштүк боюнча, Түркия турат. Кыргызстан Түркия Республикасына экспортунун көлөмү азыр 84 миң доллардан ашат. Бирок, бул Кыргызстандын Түркиядан алган импорттунан 2 эсе аз. 2015-жылы импорттун көлөмү 164,3 миң. долларга жакындаган. Мындай абал закон ченемдүү. Анткени, Түркиянын товарынын сапаты, башка өлкөлөргө караганда жакшыраак. Ошондой эле, Кыргызстанга келип жаткан товарлардын баасы, жада калса, Түркиянын өзүнүн ичиндеги

бааларга салыштырганда, бир нече төмөнүрөөк. Так ушундай баанын саясаты бардык түрк тилдүү мамлекеттерде болушу абзел. Себеби, мындай саясат социал-экономикалык кызматташтыкты жакшыртат жана келечеги кең. Түрк дүйнөлүк базарды ааламда тездик менен өнүктүрөт.

Бардык мүмкүнчүлүктөрдү пайдаланып, Кыргызстанда дүйнө жүзү боюнча базардын инфраструктурасынын жеткиликтүү деңгээлине жетишүү зарыл. Ошол аркылуу эл аралык мекемелердин, уюмдардын, мамлекеттик жана коммерциялык ишканалар жана кызматтар, товардык жана башка базарларынын бир калыпта иштешин камсыздоо мүмкүн. Кызматтардын дүйнө жүзүндөгү базарлары ар түрдүү. Алар ар түрдүү жеке бөлүктөргө бөлүнөт: лицензия жана "ноу-хау", инженердүү-кенештик кызмат аткаруулар, капиталдык курулуштун объектилери, унаа менен камсыздоо жана башкалар.

Эл аралык статистика дүйнө жүзүндөгү сооданын курамы тууралуу чектелген маалыматтарды гана берет. Эл аралык валюта фонду (ЭВФ) бул сооданы болгону төрт гана түргө бөлөт: фрахт, башка унаа кызматтары, туризм, бөлөк кызмат аткаруулар. Акыркы 25 жылда (1991-2016-ж.ж.) кызмат көрсөтүүлөрдүн экспортунда унаанын үлүшү төмөндөдү. Туризмдин үлүшү өсүп келе жатат. Башка кызмат көрсөтүүлөрдүн үлүштүү салмагы жогорулады. Буга традициялык кызмат аткаруулар (банк, сактык, биржалык, ортомчу жана башка тармактар) менен бирге анын жаңы түрлөрү, б.а. бийик технологиянын, билим жана тажрыйба экспортуна байланыштуу. Алар эң динамикалык, жалаң эле "башка кызмат аткаруулар" деген топто эмес, ошондой эле бардык кызмат аткаруулардын экспортунда чагылдырылат. Бирок, ЭВФдин отчетторунда чагылдырыла элек.

Дүйнөлүк базар экономикасында өнүккөн өлкөлөрдүн үлүшү төмөндөп баратат. Ошентсе да алар, кызмат көрсөтүүлөрдүн негизги экспортторлору жана импортторлору бойдон калууда. Алсак, эң алдыңкы батыш өлкөлөргө дүйнө жүзүндөгү кызмат көрсөтүүнүн көлөмүнүн жарымы (50%) туура келет. Бул жалпы эл аралык товарлар соодасы менен тең барабар.

Таблица 2 – Кыргызстанга унаанын бардык түрлөрү менен жүк ташуу (млн. тонна-км)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Унаа– бардык түрлөрү	2338,0	2140,7	2162,3	2152,2	2375,5	2446,1	2497,1	2525,1
Алардын ичинде:								
Темир жол транспорту	945,5	744,5	739,8	798,3	922,7	1001,7	1010,0	917,8
Авто жол транспорту	1113,9	1256,4	1265,5	1094,6	1142,6	1175,8	1264,7	1401,7
Түтүк транспорту	211,5	90,0	89,8	146,3	208,8	156,7	136,2	145,9
Суу транспорт	8,0	4,4	3,0	2,0	2,2	2,0	2,8	2,3
Аба транспорту	59,4	45,4	64,2	111,0	99,2	109,9	83,4	57,4

Булагы: Сандар жана Кыргызстан. Статистикалык жыйнак. – Б., 2012. – 156 б.; Сандар жана Кыргызстан. Статистикалык жыйнак. – Б., 2015. – 138 б.

Азыркы заманда эл аралык экономикалык мамилелердин ичинде эмгек ишкердигин тейлөөгө байланышкан кызматтар өзгөчө орунду ээлейт. Алар менен кошо коомдук кызмат көрсөтүү дүйнөлүк базарда зор роль ойнойт. Бул жерге билим берүү, саламаттыкты сактоо, дене тарбия жана спорт, туризм жана башка тармактар кирет. Маанилүү орунду маданият менен чеберчилик дагы ээлешет.

Түрк тилдүү мамлекеттер 1991-2016-ж.ж. бул тармактар боюнча кызматташууну абдан активдештирди. Түркиянын жардамы менен түзүлгөн “ТҮРКСОЙ” ассоциациясы баардык түрк дүйнөсүндө маданияттык ишкердикти абдан арттырды.

Бул программалар эл аралык кызматташтыктын бүт түрлөрүн жана формаларын киргизет: артисттик жана көргөзмө алмашуулар, гастроль-концерттик иш-чаралар, кадрларды даярдоо, студенттер жана стажерлер менен тажрыйба алмашуу, илимий эмгектештик, маданият мурасын сактоо, тарыхый эстеликтерди коргоо, реставрация, музыкалуу жана театрдык чыгармачылыгы, музей жана китепкана тармагында байланыштарды күчөтүү.

Мындай жакшы ниеттердин протоколдоруна Англиядагы «Нью Бегинникс» деген уюму аркылуу кол коюлган. Бул боюнча Кыргызстан бир нече жолу Борбор Азия өлкөлөрүнүн салт жана замандаш чыгармачылык, маданият (обондуу, сүрөттөөчү, театрдык, кино-чыгармачылык, көргөзмө, дизайн жана архитектура, ж.б.) фестивалдарына активдүү катышкан.

Ушундай келишимдер АКШнын Миссисипи штатындагы «Миссисипи Интернейшнл» жана «Кооператив сервис Интернэшнл» деген фирмалар менен түзүлгөн. Бул келишимдерде узак мөнөттүү маданият байланыштарын орнотуу, алмашуу маданият күндөрдүн, гастролдордун, көргөзмөлөрүн өткөрүү суроолору талкууланган.

Мындагы уюштуруучулардын башка өлкөлөргө өз ара саякаттары маданияттын өнүгүүсүндө маанилүү ролду ойношот.

Азыркы учурда ар кандай маданий байланыштардын өнүгүүсүнүн өзгөчөлүгү, жекече, өз күчтөрү менен ортомчусуз түрдө турмушка ашырылып атканы, түрк тилдүү мамлекеттердин өз-ара социалдык-экономикалык байланыштары үчүн жакшы шарт түзөт. Андан тышкары, алар салыштырмалуу жаңы багыттар менен өнүгүп баратат. Мисалы, Түркияда, маданият тармагындагы бизнес уюштуруу жана коммерциялык иш боюнча кыргызстандыктар үчүн стажировкалар өткөрүлүп, алар экономикалык пайда алып келе баштады.

Кыргызстанда, түрк тилдүү чет өлкөлөр менен көп тараптуу маданий байланыштары болгон фактылар, кыргыз элинин эл аралык экономикалык жана маданий коомдошууга умтулуусун көрсөтүп жатат.

Үчүнчү бөлүм «Глобалдашуу шарттарында түрк тилдүү мамлекеттердин дүйнөлүк базарга биргелешип чыгуу көйгөйлөрү» деп аталган. Бул бөлүмдө түрк дүйнөсүндөгү элдердин жана мамлекеттердин эл-

аралык соода-сатыкта жана тейлөөлөрдө атаандаштыкты өстүрүү жана сапатын жогорулатуу жолдору изилденген.

Глобализация шарттарында дүйнөлүк экономикада жаңы эгемендик алып, өз алдынча өнүгүп келаткан жаш мамлекеттердин, алардын ичинде Кыргызстандын, өзгөчө назарын конкуренцияга буруусу зарыл. Ошол эле мезгилде Кыргызстандын тышкы экономикалык саясатынын негизги милдети - эларалык экономикалык мамилелерде натыйжага жетүү болушу керек.

Азыркы замандагы атаандаштыктын эң негизги өзгөчөлүгү эл аралык рынокто мурун болуп көрбөгөн сапаты, динамизми жана курчтугу. Эмгектин эл аралык бөлүштүрүүсүнө байланыштуу тышкы соода-сатык операциялардын катышуучуларынын саны өсүп жатат. Чарбачылык турмуш барган сайын интернационалдашууда. Атаандаштыктын жалпы базасы кеңейүүдө. Рынок күрөшүндө эң эле чоң монополиялар менен бирдей орточо, кичи жана өзгөчө кичинекей инновациялык фирмалар кирип олтурушат. Экспорт адат болгон өнүккөн өлкөлөрдүн теңтайлашуучулугуна жаңы өлкөлөр кошулууда. Өзгөчө жаңы пайда болгон түрк тилдүү мамлекеттер. Алар азыркы күндө чечкиндүү аракет кылып, эл аралык рыноктун жагдайын өзүнүн пайдасына буруп баратат. Алсак, Кыргызстан 2016-жылдан баштап Евросоюз рыногуна 61 түрдүү товарды бажы төлөмүсүз алып кирүүгө уруксат алды. Бул негизинен экологиялык жактан абдан таза тамак-аш товарлары, улуттук кийим-кечектер. Бирок алар сөзсүз түрдө евростандартына кирген лабораториялардан лицензия (уруксат) алышы керек. Демек, Кыргызстанда ЕАЭБке кирүүдөгү курулуп жаткан жаңы лабораториялар ушундай маркадагы Европалык стандарттагы сертификат бергендей шартта болушу зарыл.

Жаңы эгемендик алган түрк тилдүү мамлекеттер «Азия жолборстору» деп аталган Сингапур, Малайзия, Түштүк Корея сыяктуу өлкөлөрдүн тажрыйбасын кеңири колдонуусу максатка ылайык. Ушуга байланыштуу түрк дүйнөсүндөгү өкмөттөрдүн улуттук экспортторлорду колдоосуна жана тышкы соода-сатык операцияларынын түзүлүшүнө активдүү катышуусу азыр абдан керек.

Азыркы заманда баалардын атаандаштыгы бир кыйла даражада чектелген. Аны эсепке албай коюуга болбойт. Дүйнөлүк тажрыйба аз эмес масштабдык жана тез аралык товарларын арзандатуу үлгүлөрүн берип жатат. Аны да жакшылап пайдалануу керек.

Өндүрүштүн чыгашаларын кыскартууну камсыз кылуу, илимий техникалык революциянын (ИТР) жетишкендиктерин терең пайдалануу өтө зарыл. Бирок, бааларды төмөндөтүү – адатта аргасыз, ал товар иштеп чыгаруучуга экономикалык пайдасыз иш-чара. Ал үчүн элге жага турган бааларда товарлардын керектүү жагымдуу касиеттерин жакшыртуу абзел. Мында кайрадан жардамга илимий-техникалык прогресстин (ИТП) керек-жарак көрсөткүчтөрүнө таасир эткен чоң мүмкүнчүлүктөрү менен жардамга келет.

Ал үчүн түрк тилдүү мамлекеттердин улуттук экономикасын төмөнкү факторго багыттообуз зарыл:

- экономикалык потенциалын чыңдоо жана экономиканын өсүшүнүн темпин тездетүү;
- индустриялык өндүрүштү жандандыруу жана арттыруу;
- илимдин жана техниканын өнүгүүсүнүн дэңгээлин жогорулатуу, илимий-техникалык жеткиндиштердин өздөштүрүүсүн тездетүү;
- эл-аралык эмгектин бөлүшкөнүнө катышуу;
- ички базардын динамикасын жана сыйымдуулугун арттыруу;
- финансы системасынын ийкемдүүлүгүн күчөтүү;
- экономиканын мамлекеттик ирээттелишин тастыктоо;
- эмгектин квалификациясынын дэңгээлин жогорулатуу;
- эмгектик каражаттар менен камсыздыгын жакшыртуу;
- социал-экономикалык жана ички саясий жагдайды өркүндөтүү.

Ушул маалыматтарды комплекстүү изилдеп, түрк дүйнөсүндө жеке мамлекеттин, компаниялардын жана фирмалардын келечектеги өсүшүн аныктаганыбыз абзел. Кыргызстандагы баардык региондордо, ишканаларда жана чарбаларда ушундай иликтөөлөрдү жүргүзүшүбүз керек. Ал ЕАЭБде да Кыргызстандын экспорттук потенциалын жогорулатат. Ал эми түрк тилиндеги мамлекеттер бул маселелер боюнча бири-бирине жардамдашуусу максатка ылайык. Түрк дүйнөсүндөгү ишканалар менен фирмалар атаандашуу процессин өз-ара жардамдашуу процессине айландыруусу ылайыктуу. Келечекте бул түрк дүйнөсүн глобалдык экономикалык кубулуштардан сактап калат.

Дүйнөлүк рынокто жогорку атаандаштык жагынан АКШ, Жапония, Германия жана Швейцария айырмаланып турат. Ошол өлкөлөрдүн атаандашчылдыгынын абдан күчтүү жагы - экономикалык базисинен тышкары – улуттук экономикасынын дүйнөлүк суроо-талаптын эволюциясына тез реакция кылгандыгында турат. Ички мүмкүнчүлүктөргө байланыштуу улуттук өзгөчөлүктөрү да керектүү ийгиликтерге алып келет. Өткүр жана маанисиз атаандаштыктан качуу керек. Адистикке, жаңы товарларды өндүрүүгө же жаңы базарларды өздөштүрүүгө зор көңүл бөлүү зарыл. Мындай тажрыйбаларды түрк мамлекеттери тездеп үйрөнүшү бүгүнкү күндүн талабы.

Дүйнөлүк суроо-талаптын глобалдык курамын төмөндөгүдөй терең түшүнүү азыркы шартка ылайык.

Бүгүнкү атаандаштык күрөштө, анын бүткүл масштабдуулугун, динамикалуулугун жана өткүрлүктүүлүгүн, туура баалап, жакшы жолун тандап алуу туура.

Атаандашчылыктын өнөрү бүгүн, мурдагыга караганда, андан эптеп качууда эмес, туура пайдаланууда. Атаандашчылыкты кызматташууга айландыруу учурда эң туура принцип. Азыркы замандагы атаандашчылыктын дүйнө рыногундагы өзгөчө айырмачылыгы мына ошондо.

Демек, мамлекетке пайдалуу үлгү тандоо атаандашчылыкты анализдөөнүн эң бир жоопкерчиликтик бөлүгү. Ал кетирген каталыкты анализдеп, үлгү жана жаңы буюм товарларын өндүрүүдө зор мааниге ээ. Мына ушулардын баары түрк тилдүү мамлекеттердин экономикалык башкы ураандары болушу абзел.

ЖЫЙЫНТЫКТАР ЖАНА СУНУШТАР

Диссертацияда жүргүзүлгөн илимий иликтөөлөрдүн негизинде төмөндөгүдөй жыйынтыктар чыгарылды жана өзгөчө белгиленет:

1. Түркия, Казахстан, Азербайжан, Өзбекстан, Түркмөнстан менен Кыргызстандын ортосундагы тышкы экономикалык байланыштардын өсүп-өнүгүүсү заманбап бир деңгээлине жеткендигин ишенимдүү айта алабыз. Бул жетишкендикке төмөнкү жагымдуу факторлор шарт түзүүдө:

- Керектөө товарлары жана аларды өндүрүү үчүн өндүрүштүк жабдыктар менен жабдылып, экспорттук потенциалынын өнүгүүсүн мыкты деңгээлге жеткен түрк тилдүү мамлекеттердин иш тажрыйбаларын Кыргызстандын ишкер-чарбачылыгында кеңири пайдалануу;
- Кыргыз Республикасынын экономикалык ачыктыгы, анын Бүткүл Дүйнөлүк Соода Уюмуна жана бөлөк эл аралык экономикалык уюмдарга кирүүсү, акча-насыялык саясат менен түшүндүрүлөт. Түркиянын регионалдык экспорттоо диверсификациясынын саясаты-тышкы экономикалык иш-аракеттерге жаңы өнөктөштөрдү тартуунун эсебинен активдүү жүзөгө ашат. Мындай иш-аракеттер экспортоого ыңгайлашкан өнүгүүнүн стратегиясын түзөт. Демек, бул тажрыйбаны Кыргызстандын экономикасына киргизүү максатка ылайык;
- Кыргызстандагы керектөө товарларын өндүргөн өндүрүштүн өсүү деңгээли жетишсиз болгондуктан, экономиканын бири-бирин толуктоо принцибинин негизинде, соода–экономикалык кызматташтыкка жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат. Бул болсо, эл аралык экономикалык мамилелердин өнүгүүсүнүн алгачкы этабында өзгөчө мааниге ээ. Кызматташтыктын кийинки этаптарында түрк дүйнөсүндөгү өндүрүштүк кооперациянын өсүп-өнүгүүсү үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөр пайда болуп, түрк тилдүү мамлекеттердин мамилелеринде абдан жетилген жаңы технологиялык стадиясына орун берилип, бири-бирин толуктаган соода-сатык принциби өзүнүн күчүн жоготот.

2. Азыркы учурда Кыргыз Республикасы чет элдик инвесторлорду тартууга аябай аракет кылып, атайын жеңилдетүүлөрдү берип жатат. Чет элдик капиталды демилгелеп, кепилдик берүү жөнүндөгү, жана ошондой эле чет элдик инвестицияларды коргоо жөнүндөгү мыйзамдарды кабыл алууда. Бул мыйзамдар чет элдик инвесторлордун көлөмдүү инвестицияларына кошумча жеңилдиктерди жана кепилдиктерди берип, жагымдуу инвестициялык климат түзгөнгө шарт түзүүдө. Демек, түрк дүйнөсүндөгү шериктештиктин жаңы долбоорлорун жүзөгө ашыруу үчүн, чет элдик инвесторлорду өзгөчө Түркия Республикасынан, Казакстан, Өзбекстан,

Азербайжан жана Түркмөнстандан тартууга мүмкүнчүлүк берет.

3. Инвестициялык иш-аракеттин ийгиликтүү болуусу үчүн, макулдашкан долбоорлорго керектүү лицензияларды жана уруксаттарды тездетип берүү зарыл. Транспорттук жана коммуникациянын бардык жабдыктарын, жердин үстүнкү кыртышын колдонгонго укуктарды берүүдө түрк тилдүү мамлекеттердин ишкерлерине өзгөчө шарт түзүү абзел. Түрк тилдүү өкмөттөрдүн бири-бирине мыкты өнөктөш жана кепилдик берүүчү элдик бийлик катары иштеши абзел.

Жергиликтүү өз алдынча башкаруу уюмдары менен Өкмөттүн өкүлчүлүгүнүн, акимияттар менен мэриялардын, айыл-өкмөттөрүнүн түрк дүйнөсүндөгү бизнес иш-аракеттерин аябай өстүрүүгө бири-бирине жардамдашуусун камсыздоо зарыл. Түрк тилдүү мамлекеттердин кызматташтыгында шериктештиктин мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү зарыл.

4. Кыргызстандын ички рыногу тар болгондуктан, инвестициялык долбоорлорду жүзөгө ашырууда мүмкүнчүлүктөрү чектелген. Ошондуктан, Түркия менен Кыргызстандын мамилелеринде соодадан тышкары түрк фирмаларга таянган Шериктештиктин долбоорлорун кеңири түзүшүбүз зарыл. Айыл-чарба, өнөр-жай өндүрүштөрү, соода-сатык бизнеси боюнча түрк мамлекеттеринин ишкерлеринин Кыргызстанда ассоциацияларын түзүүнү сунуштайбыз.

5. Биргелешкен ишканалардын иш-аракеттери көбүнчө соода-сатык, жергиликтүү калкты тейлөө жана керектөө товарларды чыгаруу менен алект. Натыйжада, алардын экспорттук потенциалы кеңири пайдаланылбай жатат. Өзгөчө жергиликтүү чийки заттардан экспортко чыгарылуучу тамак-аш продуктылары, Ысык-Көлдүн жээгинде заманбап эс алуу жайларын куруу жана туристтер үчүн иштетүү сыяктуу зор резервдерди тездетип, иш-жүзүнө ашырууда Түркия Республикасынын тажрыйбасын Кыргызстанда кеңири колдонуу зарыл.

6. Түркияда атайы түрк тилдүү мамлекеттерге жардам бере турган мыйзамдарды кабыл алуу зарыл. Биздин оюбузча, Түркия, Азербайжан, Өзбекстан, Түркмөнстан мамлекеттери дагы ЕАЭБке кирүүсү максатка ылайык.

7. Түрк тилиндеги өлкөлөрдү экономикалык жана экспорт–импорттук мүмкүнчүлүктөр тууралуу маалыматтар менен камсыздап туруу керек. Ал үчүн атайын маалымат борборлорун Бишкекте, областардын борборлорунда Түркиянын жардамы менен ачып, атайын соода-сатык жана бизнес боюнча массалык-маалымат каражаттарын түзүү түрк тилиндеги ишкерлердин талабына толук жооп бермек.

Кыргыз Республикасынын экономикалык жана саясий көз карашында Түрк Республикасы менен бирге болгон тышкы экономикалык байланышынын өсүп-өнүгүүсү жагымдуу факторлор менен гана чектелбестен, көп көйгөйлөр менен да коштолот. Алар мыйзамдын тез өзгөрүп туруусу, тышкы экономикалык байланыштардагы кыйынчылыктар, экспорт-импорттук операцияларды жүргүзүүдөгү тоскоолдуктар ж.б.

Биздин көз карашыбызда, позитивдүү факторлор катарында, Кыргыз Республикасынын экономикасынын жалпы деңгээлине тышкы экономикалык байланыштардын стимулдаштырган таасирин күчөтүү зарыл. Бул таасирдин шарапаты менен өлкөнүн экспорттук потенциалын кеңейтүүгө жана мобилизациялоого мүмкүнчүлүк түзүп, өндүрүш потенциалын түрк фирмасынын катышуусу менен өндүрүштү жайуу. Мындай экономикалык саясат бардык түрк тилиндеги мамлекеттердин тез өнүгүүсүнө табигый шарт түзөт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ ТУУРАЛУУ БАСЫЛЫП ЧЫККАН ИШТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. Башкурт М., Глобалдашуу шартында түрк дүйнөсүнүн ролун жогорулатуу маселелери [Текст] / (К.И.Идинов) // Экономика. – 2013. – № 4 (18). – С. 98-105.
2. Башкурт М., Дорожная карта социально-экономического сотрудничества тюркоязычных государств [Текст] // Экономика. – 2014. – № 2 (20). – С.51-55.
3. Башкурт М., Пути повышения международной конкурентоспособности товаров и услуг Кыргызской Республики [Текст] / (С.Ш.Саякова) // Вестн.Кырг. экон. ун-та им. М.Р.Рыскулбекова. Б.– 2014. – № 3(30). – С.201-204.
4. Башкурт М., Эффективность новых экономических отношений тюркоязычных государств на мировом рынке социальных услуг[Текст] / (К. И. Идинов) // Вестн. Кырг.экон. ун-та им. М.Р. Рыскулбекова. Б. – 2014. – № 3(30). – С. 181-184.
5. Башкурт М., Совершенствование управления внешне экономической деятельностью тюркоязычных государств[Текст] // Экономика. – Б. – 2015. – № 1 (23). – С. 65-68.
6. Башкурт М., Региональная безопасность России и сотрудничество тюркоязычных государств[Текст] / (К.И.Идинов, А.К.Долотбакова) // Проблемы современной науки и образования. Воронеж. М., – 2016. – № 31 (73). – С. 47-50.
7. Башкурт М., Возрастание роли России в развитии международного туризма в тюркоязычных государствах[Текст] / (К.И.Идинов, С.Ш.Саякова) // Проблемы современной науки и образования. Воронеж. М., – 2016. – №33(75). –С. 50-53.
8. Башкурт М., Диагностика социально-экономической интеграции тюркоязычных государств[Текст] // Наука и новые технологии. Б. – 2016. – № 7. –С.131-134.

Башкурт Мустафа 08.00.01 – экономикалык теория адистиги боюнча экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган «Түрк тилдүү мамлекеттердин социалдык-экономикалык кызматташтыгын ылдамдатуу жолдору (Кыргыз Республикасынын материалдарынын негизинде)» деген темадагы диссертациянын РЕЗЮМЕСИ

Түрк илимий изилдөө ишинде түрк тилдүү мамлекеттердин жана элдердин экономикалык өз-ара байланыштарынын тездик менен өнүктүрүп, бири-бирине жардамдашууларын ылдамдатуу маселелери терең каралган. Ааламдашуу шартында артта калып калбоо үчүн, түрк дүйнөсүндөгү Бириккен Улуттар Уюмуна кирген алты мамлекет жана бөлөк өлкөлөрдө жашаган 20дан ашык автономиялык түрк тилдүү аймактары ишканаларды көбүрөөк куруп, эл аралык инвестицияларды бири-бирине берип, түрк тилиндеги ишкерлерге өзгөчө шарттарды түзүп, аларга атайын камсыздандыруу үчүн компанияларды иштетип, жер шаарындагы жашаган 200 миллиондон ашык түрк тилиндеги адамдардын турмушун жакшыртып, алардын арасында бир дагы кедей үй-бүлөөлөр болбосун камсыз кылуу мүмкүнчүлүктөрү аныкталган.

Негизги сөздөр: Түрк тилдүү мамлекеттер, түрк дүйнөсү, эл аралык экономикалык байланыштар, кошмо ишканалар, “боордош” элдердин кызматташуусу, өз аралык инвестициялар, бири-бирин камсыздандыруу, ааламдашуу жана этникалык регионалдашуу, дүйнөлүк экономикада этникалык өз ордун табуу.

Изилдөө объектиси: Кыргызстан, Түркия, Казахстан, Түркмөнстан, Өзбекстан, Азербайжан өлкөлөрүнүн жана элдердин өз-ара экономикалык кызматташуу жана жардамдашуу маселелери.

Изилдөө предмети: Кыргыз Республикасынын түрк тилдүү мамлекеттер менен экономикалык байланыштары.

Иштин максаты: Түрк тилдүү мамлекеттердин өз-ара экономикалык кызматташуусун тездетүүнүн мүмкүнчүлүктөрүн изилдөө.

Изилдөө ыкмалары: Соода-сатык балансын түзүү, салыштырма анализи, инвестициялык натыйжалуулук, системалык көз караш, тарыхый логика, диалектикалык ой-жүгүртүү.

Алынган жыйынтыктар: Түрк дүйнөсүндө экономикалык биримдикти күчөтүү жолдорун, ааламдашуу процессинде түрк дүйнөсүнүн татыктуу ордун табуу, түрк тилдүү мамлекеттеринин кызматташуусунун жаңы ыкмаларын жана келечекке чогуу кадам таштоо мүмкүнчүлүктөрүн аныктоо.

Пайдалануу даражасы: Түркия Республикасынын “ТИКА” мамлекеттик уюмуна жана Экономикалык министрлигине, түрк тилдүү өлкөлөрдүн бизнес коомдору менен ишкерлерине илимий изилдөөнүн жыйынтыктарын жиберүү аркылуу сунуштарды турмушка ашырууга автордун практикалык жардамдашуу мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануусу.

РЕЗЮМЕ
диссертации Башкурт Мустафы
на тему «Пути ускорения социально-экономического сотрудничества
тюркоязычных стран (на материалах Кыргызской Республики)» на
соискание ученой степени кандидата экономических наук по
специальности 08.00.01-экономическая теория

В настоящей научно-исследовательской работе были глубоко рассмотрены вопросы ускорения взаимопомощи и развития, а также экономических отношений между тюркоязычными народами и государствами. Для следования в ногу со временем в условиях глобализации были определены возможности открытия предприятий, взаимных международных инвестиций, построения особых условий для тюркоязычных предпринимателей, открытие специальных компаний для их обеспечения, улучшение благополучия тюркоязычных народностей, число которых превышает 200 миллион по всему миру, так чтобы не осталось ни одной нуждающейся семьи в шести странах входящих в Организацию Объединенных наций, а так же тюркоязычных автономных регионов.

Ключевые слова: тюркоязычные страны, тюркский мир, международные экономические отношения, объединенные предприятия, сотрудничество братских народов, инвестиции между ними, взаимная поддержка, глобализация и этническая регионализация, нахождение своего этического места в мировой экономике.

Объект исследования: экономическое сотрудничество и вопросы взаимопомощи Кыргызстана, Турецкой Республики, Казахстана, Туркменистана, Узбекистана, Азербайджана.

Предмет исследования: экономические отношения Кыргызской Республики и тюркоязычных стран.

Цель исследования: исследования возможностей ускорения экономического сотрудничества между тюркоязычными государствами.

Методы исследования: построение торгового баланса, сопоставительный анализ, инвестиционная результативность, системный взгляд, историческая логика, диалектичное мышление.

Полученные результаты: нахождение своего достойного определенного места тюркского мира в процессе глобализации, а также пути укрепления экономического единства в тюркском мире, определение новых путей сотрудничества тюркоязычных государств и возможностей вместе вступить в будущее.

Степень использования: использование возможности практического вклада автора для осуществления предложений посредством отправки результатов научного исследования предпринимателям и бизнес-среде тюркских стран, Министерству экономики, а также Турецкому управлению по сотрудничеству и развитию.

ABSTRACT
of the dissertation of Baskurt Mustafa
**“The way of boosting the social and economical cooperation of Turkic speaking states (by the example of the materials of The Kyrgyz Republic)” in support of Candidature for economical degree in specialty 08.00.01-
Economical theory**

In this research work was considered questions about boosting the contributions on helping each other and rapid developing economical relations of Turkic countries and people. Was determined supportabilities of raising the more enterprises, making international investments on each other, making special conditions for Turkic speaking enterprisers, opening special supporting companies for them, alternative of increasing the prosperity of Turkic speaking people whose number is more than 200 million all over the world so that no needy family would be left among them.

Key words: Turkic speaking states, Turkic world, International economical relations, united enterprises, cooperation of neighboring people, Investments between them, supporting of each other, globalization and ethnic regionalizing, finding its own ethnic place in world economics.

Research Object: Economical cooperation between Kyrgyzstan, Turkey, Kazakhstan, Turkmenistan, Uzbekistan and Azerbaijan.

Research subject: Economical relations of The Kyrgyz Republic with Turkic speaking states.

Goal of research: Researching the possibilities of boosting the economical cooperation between Turkic speaking states.

Methods of research: Making up the trade balance, comparative analysis, investment efficiency, system view, historical logic, dialectic thinking.

Obtained results: Determination the new ways of cooperation of Turkic speaking states and possibility of making step into future all together, finding the suitable place of Turkic world in the process of globalization and ways for strengthening the economical unity in Turkic world.

Degree of utility: Use of the practical facilitating of author in order to put into effect the suggestions by means of sending the scientific research results to business society of Turkic speaking states, ministries of economy and Turkish International Cooperation and Development Agency.

*This document has been translated from Kyrgyz into English by translator
Abdraimova Asel (Passport No: AN3524840, issued by State Registration Service
No 50-07, Diploma No: YB140182264) _____*